

11. Istoriiia ukrainskoi kultury / Pid zahalnoiui redaktsiieiu d-ra Ivana Krypiakevycha. – Lviv : Vydannia Ivana Tyktora, 1937. – 718 s.
12. Kalutskov, V. N. Etnokulturnoe landshaftovedenye : uchebnoe posobyie / V. N. Kalutskov. – M. : Heohrafycheskyi fakultet, 2011. – 112 s.
13. Kuza, A. V. Drevnerusskye horodyscha X-XIII vv. Svod arkheolohycheskykh pamiatnykov / A. V. Kuza. – M. : Khrystyanskoe yzdatelstvo, 1996. – 256 s. : yl.
14. Lytvynov, A. I. Starodavni poselennia Podillia (Ponyzzia) / A. I. Lytvynov // Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu. – 1995. – № 2. – S. 27-34.
15. Mahomedov, B. Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa / Borys Mahomedov. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – 290 s.
16. Myshulyn, A. V. Drevnye slaviane v otryvkakh hreko-rymskykh y vizyantskykh pysatelei po VII v n .э. / A. V. Myshulyn // VDY. – 1941. – № 1. – S. 256.
17. Morhunov, Iu. Iu. Drevo-zemlianye ukrepleniya Yuzhnoi Rusy Kh-KhIII vekov / Iu. Iu. Morhunov ; [otv. red. N. V. Lopatyn; Yn-t arkheolohyy RAN]. – M. : Nauka, 2009. – 303 s.
18. Panasenko, T. V. Rozselenska diialnist yak osnova formuvannia kulturnoho landshaftu / T. V. Panasenko // Kulturnyi landshaft: teoriia i praktyka. Zbirnyk naukovykh prats : [za red. H. I. Denysyuka]. – Vinnytsia : PP «Edelveis i K», 2010. – S. 144-147.
19. Prykhodniuk, O. P. Slov'iany na Podilli (VI-VII st. n.e.) / O. P. Prykhodniuk. – K. : Naukova dumka, 1975. – 154 s.
20. Sitsynskyi, Ie. Narysy z istorii Podillia. Chastyna 1 / Ie. Sitsynskyi. – Vinnytsia, 1927. – S. 5.
21. Smyrnova, H. Y. Nemyrovskoe horodyshe – obshchaia kharakterystyka pamiatnyka VIII-VII vv. do n. э. / H. Y. Smyrnova // Arkheolohiia. – № 4. – 1996. – S. 67-84.
22. Strotsen, B. S. Cherniakhivska kultura zachidnoho Podillia : avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk za spetsialnistiu 07.00.04 – arkheolohiia / Bohdan Stepanovych Strotsen. – K., 2006. – 19 s.
23. Tomashevskyi, A. Narys istorii ta ekolohii zaseleniia Skhidnoho Podillia sloviano-ruskoi doby / A. Tomashevskyi // Instytut arkheolohii NANU. Bukovynskyi tsentr arkheolohichnykh doslidzhen pry Chernivetskomu natsionalnomu universyteti im. Iu. Fedkovycha. – Arkheolohichni studii. – Vyp. 2. – Kyiv-Chernivtsi : Zelena Bukovyna, 2003. – S. 132-160.

УДК 913:911.375 (477-25) «9/12»

Романчук Сергій Павлович,
кандидат географічних наук, доцент

Київський національний університет імені
Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДОСВІД КОМПЛЕКСНИХ ЛАНДШАФТОЗНАВЧО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА

Мета. Ознайомлення наукової громадськості з комплексними ландшафтознавчо-археологічними дослідженнями Стародавнього Києва

Методика. Використовувались геосистемний, порівняльно-ландшафтознавчий та актуалістично-ландшафтознавчий підходи та методи історико-ландшафтних реконструкцій недокументованих епох

Результати. Комплексні ландшафтознавчо-археологічні дослідження історичного ядра м. Києва дозволили здійснити достовірну реконструкцію ландшафтів X-XI ст. на Майдані Незалежності та Київському Подолі.

Наукова новизна. Здійснено ландшафтознавчі реконструкції історичного ядра Києва на давньокиївський час

Практична значимість. Створено передумови для збереження і музеєфікації залишків стародавніх культурних ландшафтів міста

Ключові слова: ландшафтна реконструкція, культурний шар, стратифікація, ландшафтне профілювання

УДК 913:911.375 (477-25) «9/12»

Романчук Сергей Павлович,
кандидат географических наук, доцент

*Киевський національний університет імені
Тараса Шевченка, Київ, Україна*

ОПЫТ КОМПЛЕКСНЫХ ЛАНДШАФТОВЕДЧЕСКО- АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ДРЕВНЕГО КИЕВА

Цель. Ознакомление научной общественности с комплексными ландшафтоведческо-археологическими исследованиями Древнего Киева

Методика. Использовались геосистемный, сравнительно-ландшафтоведческий и актуалистическо-ландшафтоведческий подходы и методы историко-ландшафтных реконструкций недокументированных эпох

Результаты. Комплексные ландшафтоведческо-археологические исследования исторического ядра г. Киева позволили осуществить достоверную реконструкцию ландшафтов X–XI вв. на Майдане Незалежности и Киевском Подоле

Научная новизна. Осуществлены ландшафтоведческие реконструкции исторического ядра Киева в древнекиевское время

Практическая значимость. Созданы предпосылки для сохранения и музеефикации остатков древних культурных- ландшафтов города

Ключевые слова: ландшафтная реконструкция, культурный слой, стратификация, ландшафтное профилирование

UDC 913:911.375 (477-25) «9/12»

Romanchuk Sergiy Pavlovich,
Candidate of Geographic Sciences, Associate
Professor

*Taras Shevchenko National University of
Kyiv, Kyiv, Ukraine*

EXPERIENCE OF COMPLEX LANDSCAPE AND ARCHAEOLOGICAL SURVEYS OF ANCIENT KYIV AREA

Objective. Introducing to the scientific community complex landscape and archaeological studies of the Ancient Kiev.

Methods. Geosystemic, comparative and actualistic landscape–studies approaches and methods of historical and landscape reconstructions of the undocumented periods were used.

Results. Complex landscape and archaeological researches of the historical core of the city of Kyiv allowed us to accomplish the veracious reconstruction of the landscapes of the Independence Square and Kiev Podol area of the X–XI centuries.

Scientific novelty. We have made landscape–related reconstructions of the historic core of the Kyiv of ancient times.

The practical significance. There were created prerequisites for the preservation and museumification of the remains of ancient cultural landscapes of the city.

Keywords: landscape reconstruction, cultural layer, stratification, landscape profiling.

Постановка проблеми. Проблема комплексних ландшафтознавчо-археологічних досліджень полягає, насамперед, в їх епізодичності і не систематичності, не розумінням представниками обох наукових напрямів їх сутності, ефективності та перспективності. Фактично кожен з фахівців від археології намагається самотужки здійснити інтерпретацію супутньої природничої інформації, лише епізодично консультуючись з «природничиками». «Природничики», в свою чергу, не володіють

навичками використання археологічної інформації, крім фахівців з історичного ландшафтознавства, яких можна перелічити на пальцях однієї руки. У зв'язку з такою ситуацією назавжди втрачається для науки значна частина інформації щодо археологічного об'єкту як залишку давнього культурного ландшафту, який знищується в процесі розкопок.

Метою написання даної публікації було бажання ознайомити наукову громадськість з власним досвідом комплексних ландшафтознавчо-археологічних досліджень та їх результатами щодо реконструювання давніх ландшафтів історичної частини Києва. Звернути увагу на проблематику згаданого напрямку досліджень і, можливо, стимулювати сумісні дослідження «гуманітаріїв та природничників» ще на рівні студентських практик.

Комплексна ландшафтознавчо-археологічна дослідженість стародавнього Києва занадто далека від оптимальної. Вона поступається археологічній дослідженості, бо далеко не всі археологічно досліджені об'єкти досліджувались разом з «природничниками». Тим паче, що археологи теж не мають вичерпної інформації про культурні шари і об'єкти Стародавнього Києва. Але існує можливість поліпшити інформаційну забезпеченість за рахунок комплексності досліджень.

Виклад основного матеріалу. Одним з головних напрямків наукових зацікавлень автора є реконструювання природно-антропогенного стану ландшафтів минулих епох. Ландшафтознавче дослідження епох, не забезпечених або недостатньо забезпечених документальною інформацією, передбачають максимальне використання археологічної інформації. В першу чергу це – розміщення, стратифікація і хронологія культурних шарів та їх артефактне наповнення, яке може свідчити про особливості природокористування. Не менш важливою є інформація з археологічних шурфів щодо ґрунтів, похованих в результаті природно-антропогенних чи техногенних процесів.

Наш власний досвід ландшафтознавчих обстежень археологічних об'єктів сягає початку 1970-х років. Тоді автор під час польових природничих експедиційних досліджень в міру можливостей приділяв увагу ландшафтним особливостям і закономірностям розташування археологічних пам'яток, відбору зразків тощо. Ці матеріали знайшли застосування при обґрунтуванні методики антропогенно-ландшафтних реконструкцій не документованого періоду та історико-ландшафтної характеристики Середнього Подніпров'я [5].

Однак, прямі наукові контакти з археологами і взаємні консультації були епізодичними. Ситуація змінилась 2001 р., коли авторові пощастило здійснити історико-ландшафтознавче дослідження похованих решток давнього ландшафту з культурним шаром Київської Русі на Майдані Незалежності в м. Києві та випало, нажаль, бути свідком цілковитого знищення цієї природно-історичної спадщини під час будівництва підземного торгівельного центру.

В той час рятувальні роботи в котловані будівництва здійснювала Подільська постійно діюча археологічна експедиція ІАНАНУ під керівництвом одного з найбільш відомих дослідників Стародавнього Києва М.Сагайдака. До того часу автор був знайомий лише з його публікаціями, в яких, проте, побачив впевненість вченого щодо необхідності врахування особливостей природного середовища відповідного часу для реконструкцій процесів містобудівного освоєння території літописного Києва [10; 11].

Обговорення цієї проблематики з М.Сагайдаком дозволило нам прийти до висновку про доцільність постійних сумісних досліджень і взаємних консультацій щодо археологічних об'єктів Київського Подолу та їх природно-антропогенного реконструювання. Конструктивна співпраця з науковцями експедиції триває до цього часу, завдяки чому й стала можливою дана публікація.

Після цієї преамбули повернемося до комплексних досліджень Майдану Незалежності та його довкілля.

Через територію, яка в наш час відома як Майдан Незалежності, з першої половини XI ст. проходила південно-східна частина фортифікацій так званого Міста Ярослава (вал, рів і літописні Лядські ворота), вперше локалізовані археологами 1981 р. за участі М. Сагайдака. На місці Лядських воріт у XVII ст. були побудовані Печерські ворота Старокиївської фортеці, над залишками яких зараз височить арка (портал) з Архангелом Михаїлом.

У 2001 р. археологи досліджували головним чином забудову і культурні шари XI - XII ст. з внутрішнього боку укріплень. З точки зору історичного ландшафтознавства необхідно було знайти відповіді на наступні головні питання: 1) як виглядав і використовувався ландшафт навколо місця майбутньої побудови укріплень Міста Ярослава? 2) як вплинули особливості рельєфу території на розташування укріплень? 3) чи змінились процеси ландшафтогенезу в зв'язку з містобудівною функцією території? 4) які причини змусили киян не відновлювати житлову забудову поблизу воріт у XII ст.? 5) як могла виглядати територія під час Батієвої облоги? тощо

Реконструювання ландшафтної ситуації на певний момент часу базується на визначенні індикаторів структури, стану та функціонування ландшафтів. Такими індикаторами можуть бути консервативні елементи ландшафту та їхні властивості: мезо- і макрорельєф, механічний та літологічний склад відкладів, їх стратифікація, поховані ґрунти, законсервовані сліди природних процесів та господарської діяльності. Застосовується також геосистемний підхід, порівняльно-ландшафтознавчий та актуалістично-ландшафтознавчий підходи.

Археологічний інформаційний блок забезпечує дані для визначення: хронології культурних шарів (тобто колишніх денних поверхонь); характеру навантажень на довкілля (будівництво, переміщення ґрунту, гідротехнічні споруди, шляхи сполучень, сліди ремісничих виробництв);

синхронізацію з літописними подіями на більш широких теренах (в тому числі військовими діями, стихійними явищами тощо).

Розміщення Майдану Незалежності в рельєфі відповідає відгалуженню Хрещатої балки-долини. Далі будемо називати це відгалуження Лядською долиною. Укріплення Міста Ярослава перекривали Лядську долину перпендикулярно до її повздовжньої осі, а Лядські ворота були розташовані в її тальвегу, тобто в найнижчій частині днища. Це найнижча частина всіх укріплень Верхнього міста.

Головною причиною особливостей водного режиму долини є її приналежність до зони транзиту поверхневого стоку, який формується у водозбірному басейні площею понад 40 га. Більшу частину цього басейну складає циркоподібний макросхил з радіальними улоговинами – лініями стоку під час злив та снігопадів. Перепад висоти в межах басейну сягає 50 м. Межа басейну (за сучасними орієнтирами) проходить від символічних Печерських воріт через Поштамт, паралельно Малопідвальної вулиці до Володимирської, огинає територію Софійського собору та Софійську площу з прилеглими кварталами та повертає знов до Майдану Незалежності вздовж Трьохсвятительської та Костельної вулиць.

Як і на всіх київських горбогорах, в межах всього водозбору ґрунотворчою породою був лес (половожовтий карбонатний суглинок еловово-делювіального доголоценового походження). На розчленованих лесових рівнинах, до яких належить і Київське плато, протягом голоцену поширювались широколистяні ліси (переважно діброви), під якими сформувались сірі лісові ґрунти. Ця загальна закономірність знайшла своє підтвердження й на досліджуваній території. Нами були зафіксовані лесовидні суглинки у відслоненнях між вулицями Трьохсвятительською та Михайлівською, в районі вул. Малопідвальної тощо. В котловані лесові породи були виявлені на бортах Лядської долини та на її днищі під серією шаруватих піщаних і супіщаних відкладів пролювіального походження. Залишки генетичних горизонтів ґрунтів у верхніх шарах лесових відкладів однозначно належить сірим лісовим ґрунтам, а в днищі Лядської долини – в комплексі з лучно-болотними ґрунтами перезволожених знижень.

Фрагменти верхніх гумусових горизонтів відрізняються, однак, від відповідних горизонтів типових лісових ґрунтів потужністю і міксованістю. Це свідчить, що корінні діброви задовго до містобудівного освоєння поступились місцем (вирубубання, випасання худоби) вторинним лучним та лучно-болотним рослинним формаціям, а територія водозбірного басейну Лядської долини використовувалась як пасовище-вигін для худоби киян. Задернована поверхня надійно протистояла ерозійним процесам під час сніготанення та злив.

Ситуація докорінно змінилась вже на першій фазі містобудівного освоєння цієї території. Вздовж смуги укріплень, які спускались до Лядської долини відгалуженнями Старокиївської гори (з боку сучасного Поштамту і Костельної вулиці) були переміщені величезна маси ґрунту, прокладені під'їзні шляхи. Одночасно почалось монументальне

будівництво в межах водозбірного басейну, індивідуальна забудова заповнювала схили Гори і Лядську долину. Тобто територія перетворилась на суцільний будівельний майданчик з усіма наслідками цієї функції. Відразу прискорився поверхневий стік на схилах, позбавлених рослинності та із зруйнованою поверхнею. Лесовий покрив (нестійкий до ерозійних процесів) сприяв утворенню мережі промивин, які згодом в улоговинах перетворились на ярки.

Синхронно першій фазі заселення в культурному шарі Лядської долини з'являються сліди розмиву і наміву поверхні. Археологічно виявлено промивину в лесовидному суглинку та делювіально-пролювіальні прошарки переміщеного матеріалу. Була виявлена V-подібна дренажна канава, створена для впорядкування бурхливих тимчасових потоків, але невдовзі вона була замита пролювіальним матеріалом.

Таким чином, розглянутий водозбірний басейн за проявом водозбірних процесів можна розділити на кілька функціональних зон: верхня та середня частина – розмив, надходження матеріалу у зваженому стані; лінійні ерозійні форми в улоговинах – переважно транзит пролювіальної «пульпи»; нижня частина (Лядська долина) – зона акумуляції твердого стоку (конус виносу) і транзиту рідкого стоку.

Наступна фаза ерозійних процесів – врізання ярів нижче рівня лесових порід і надходження в Лядську долину пролювію піщаного та супіщаного складу, який відкладався горизонтальними впорядкованими прошарками. Така ситуація характерна для другої половини XI - XII ст.. Забрудненість міста фіксується у цих відкладах за значною насиченістю їх залишками побутового сміття, в тому числі великої кількості кісткового матеріалу.

Як уже згадувалось, вал Міста Ярослава перекривав Лядську долину і був перпоною (фактично греблею) для бурхливих потоків під час інтенсивних та катастрофічних злив. Ми вже ніколи не будемо знати чи існувала під валом галерея для зливових стоків, чи роль своєрідного шлюзу виконували Лядські ворота. Однак очевидно, що швидкість потоку перед валом різко уповільнювалась. Можливо, потік розливався і залишав відклади переважно легкого механічного складу. Принаймні, конус виносу простежується тільки перед валом з боку міста.

Вірогідно, що такий гідрологічний режим зробив недоцільною житлову функцію цієї території у XII ст.

Нажаль, в нашій публікації неможливо приділити увагу всім аспектам і деталям реконструкції цієї частини міста Ярослава та прилеглої території. Зацікавлені читачі можуть скористатись більш повною інформацією [6].

Наступні роки Подільська експедиція продовжила рятувальні роботи переважно в межах Подолу. Як завжди об'єкти не обирались з точки зору наукової доцільності, а були випадковими (переважно будівельні котловани). Однак зростання кількості об'єктів та знайдених артефактів

призвело до достатнього рівня узагальнень за окремими складовими матеріальними та духовної культури.

Достовірне відтворення природної основи території Подолу, однак, залишилось проблематичним і дискусійним, хоч слушних спостережень і узагальнень не бракувало [3; 11; 12]. Загальна історія розвитку рельєфу Подолу доволі стандартна і притаманна багатьом ділянкам заплави Дніпра, які розташовані під корінним схилом ерозійно-розчленованого плато. Вона виглядає як початок формування в певний момент на поверхні заплави (біля виходів ярів) конусів виносу з віялами рівчаків тимчасових водотоків. З часом конуси виносу вкриваються все новими пролювіальними відкладами, збільшуючи свою площу на заплаві. В певний момент вони підвищуються над рівнем максимальних водопіль, перетворюючись на алювіально-пролювіальні псевдотераси [2]. Давні конуси виносу на Подолі добре проглядаються в сучасному рельєфі у вигляді підвищень м'яких обрисів, які знижуються від підосви макросхилу в бік Дніпра.

Однак, така позірною проста ситуація для достовірної історико-ландшафтної реконструкції потребує ретельної деталізації.

Наша участь у цих дослідженнях до певного часу полягала в експертизі щодо стратифікації, генезису та складу відкладів в окремих шурфах. У разі виявлення похованого ґрунту ця експертиза доповнювалась реконструкцією стану денної поверхні цієї ділянки під час формування ґрунту.

Ця інформація поступово деталізувала структуру і динаміку ландшафту за рахунок природних, природно-антропогенних та техногенних чинників.

До чисто природних можна віднести флювіальні процеси (які постійно змінюють структур заплави), гравітаційні (зсуви, осипи, обвали на стрімких уступах плато) та біогенні, в першу чергу, ґрунтотворчі.

Природно-антропогенними можна вважати процеси, які набули прискореного та катастрофічного характеру у зв'язку з господарською діяльністю (прискорена водна ерозія, акумуляція делювіально-пролювіальних відкладів тощо).

Техногенний вплив полягає у цілеспрямованих змінах ландшафту (переміщенні ґрунтів в процесі будівництва, штучні зміни русел водотоків, створення гідротехнічних споруд тощо).

Техногенні і природно-антропогенні процеси, які діяли на північно-західних схилах Старокиївської гори (басейн р. Глибочиці) були аналогічними тим, що діяли на південно-східних схилах (Лядська долина). Однак, ландшафтна структура на території Подолу і прилеглого лесового плато значно складніша, а процеси інтенсивніші і масштабніші.

По-перше, зона живлення рідким і твердим стоком Лядської долини становила 0,4 км² і не мала постійного водотоку, а відповідна зона над Подолом охоплювала басейни р. Глибочиці, Юрківського струмка, більш дрібних водотоків та численних тимчасових загальною площею біля 4.0

км². По-друге, інтенсивність ерозійних процесів залежить від перепаду висот (базису ерозії) в межах басейну (в першому випадку – біля 50 м, в другому – біля 100 м).

По-третє, конус виносу в Лядській долині формувався в умовах її стабільного днища. На Подолі зона акумуляції – це динамічна заплава, яка суттєво змінюється після кожного значного водопілля.

По-четверте, площа конусу виносу в Лядській долині була досить стабільна, а Подільські конуси постійно збільшувались.

Також треба враховувати несинхронність ерозійно-пролювіальних процесів, пов'язаних з басейнами Глибочиці і Юрковиці.

Всі ці обставини і особливості території Подолу, а також значний масив історико-ландшафтної інформації, накопиченої під час експертиз окремих об'єктів, літописні згадки, описи і карти XVII-XVIII ст. створили базу для подальшого синтезу цілісної просторово-часової моделі об'єкту дослідження.

Певним поштовхом для першого етапу територіальних узагальнень було обговорення з науковим співробітником експедиції С. Тараненком проблем дослідження планувальної структури Подолу часів Київської Русі і її успадкованості на протязі пізніших століть. Науковець зібрав інформацію за десятки років дослідження Подолу щодо виявлених фрагментів вулиць, парканів, похованих русел водотоків. Він також здійснив кореляцію їх напрямків з позитивним результатом. Було також зібрано матеріал щодо гідротехнічних споруд відповідних часових зрізів. В процесі обговорення було окреслено коло питань, відповіді на які можна знайти на рівні сучасного інформаційного забезпечення, щодо реконструкції окремих компонентів ландшафтів Подолу та перебігу природних та природно-антропогенних процесів. Було визначено послідовність етапів дослідження та їхнє методичне забезпечення.

Для початку треба було систематизувати археологічні об'єкти не тільки за їхньою хронологією і просторовим розміщенням, а також за їхніми абсолютними висотними відмітками. Цей етап роботи кваліфіковано виконав С.Тараненко. Після чого був застосований метод ландшафтного профілювання. Профілювання на терені Подолу мало на меті не стільки відтворити літологічну і гранулометричну стратифікацію відкладів, а реконструювати та датувати колишні денні поверхні за культурними шарами та здійснити кореляцію з ними похованих русел. Виходячи з завдань дослідження, трасу профілю було проведено по вісі (вододілу) конусу виносу р. Глибочиця.

Гіпсометрична лінія сучасної поверхні будувалась за ізолініями топокарти. Внутрішнє наповнення профілю здійснювалось за даними найближчих стратиграфічних розрізів та шурфів з подальшою інтерполяцією згідно з датуванням культурних шарів та залишків русел водотоків [7; 8; 9].

Найперший одержаний результат аналізу профілю – це незаперечний факт заплавного характеру Подолу у X ст.. Висотні відмітки денної

поверхні цього часу відповідають відміткам заплави Дніпра поблизу Києва до її техногенної трансформації.

В природному стані заплавні ділянки мають хвилястий рельєф з перепадом висот у кілька метрів від давньоруслових знижень до прируслових валів. Корінна рослинність заплави Дніпра – лісова, за винятком болотних знижень та свіжих піщаних відкладів, на яких поселяється піонерна трав'яна рослинність та шелюга. Зрозуміло, що після заселення Подолу, його рослинний покрив повинен був швидко деградувати, а у XI ст.. значна частина Подолу була перекрита пролювіальними відкладами.

На заплавній стадії Поділ заселялася, починаючи з найвищих елементів рельєфу, які тільки зрідка вкривались повенями (головним чином – це прируслові вали активних і колишніх русел). В цей час почався процес інтенсивного накопичення алювію під час повені у зв'язку зі сповільненням течії біля підтоплених і затоплених споруд, парканів та інших штучних перепон.

Пролувіальні відклади в цьому процесі відігравали зовсім незначну роль. Оскільки помірний рідкий і твердий стік зі схилів гір, русел тимчасових водотоків та струмків у X ст.. формував головним чином підшву схилів, а ближче до заплави перехоплювався давньорусловим зниженням, яке простягалось вздовж Київських гір на південний схід. Твердий стік поступово заповнював це зниження, а вода допливів створювала постійний водотік (літописний «Ручай» - логічне продовження Глибочиці, найбільшого з його допливів). Можливо, назва «Ручай» стосувалась всього водотоку від витоків сучасної Глибочиці до впадіння в Дніпро. Треба думати, що під час повеней ця улоговина перетворювалась на тимчасовий рукав Почайни, яким вона й була в попередні віки (тільки постійно діючим). Почайна у X ст. була притерасним рукавом Дніпра північніше Подолу, і досить крутим вигином оточувала його з півночі і північного сходу.

Існування давньоруслового зниження під Горою – це прояв загальної закономірності розвитку заплав і долин великих рівнинних річок. Такі зниження, переважно заболочені і заторфовані в наш час, простежуються скрізь вздовж тераси лівого берега Дніпра і вздовж плато і терас правого.

У даному випадку стають зрозумілими деякі факти: згадка у літопису, що Дніпро (або Почайна) протікав безпосередньо біля височин; відсутність знахідок русел тимчасових і постійних водотоків в центральній частині Подолу, датованих X ст.; літописна згадка про «Ручай» та її археологічні підтвердження.

Наступний етап розвитку території Подолу пов'язаний з вже згаданим початком активізації ерозійних процесів на рубежі X-XI ст.. Для забудови схилів Гори, підшви та схилів і дна Глибочицької балки така ситуація не була сприятливою і вимагала певних гідротехнічних заходів і ліквідації наслідків катастрофічних залпових викидів пролювію з ярів. Пролувіальні відклади відносно швидко заповнили згадану улоговину біля

підніжжя гір і почали розповсюджуватись по заплаві у бік Дніпра, чергуючись з його алювіальними відкладами.

Головним джерелом (магістраллю) надходження пролювію на Поділ як і раніше була Глибочиця-Ручай, яка, втративши нижню частину русла в похованому давньорусловому зниженні, почала прокладати нове в межах Подолу. В чисто природних умовах (без забудови і втручання людини) заплава в таких випадках перекривається конусом виносу пролювіальних відкладів з «віялом» розгалужених постійних і тимчасових водотоків (аналог дельтових утворень). Але в межах уже забудованого Подолу його мешканці не могли пустити цей процес буквально на «самоплив». Можна припустити, що головне (постійне) русло Глибочиці-Ручая намагались утримувати в стані магістрального каналу, коригуючи його русло і укріплюючи береги (як це відбувалось у XVIII – XIX ст.), що підтверджується археологічними даними. Підлаштовували русло під забудову і підлаштовували забудову під русло.

Під час екстремальних паводків Глибочиці-Ручая насичений зваженими частками потік переливався через укріплення берегів і розливався на значні відстані від русла, в першу чергу провулками, а іноді й через паркани. Можливо, що провулки теж були прилаштовані для регулювання потоків. Якби там не було, періодично, хоч і нерегулярно, розливи підвищували рівень поверхні Подолу і найбільше в перших десятках метрів від головного русла, формуючи прируслові вали. Одночасне підвищення дна русла врешті-решт призводило до ситуації, коли струмок вже протікав не по найнижчих, а по найвищих каркасних лініях рельєфу. Це явище спостерігається на всіх річках, які несуть велику кількість зважених часток і береги яких укріплені дамбами. В цих випадках повені завжди небезпечні можливими катастрофічними наслідками, проривами дамб, а інколи й змінами русла.

У випадку Глибочиці-Ручая колишні заповнені відкладами і поховані русла XI-XII ст. виявлені у смузі від Житнього ринку до вул. Волоської.

На нашу думку, ці фрагменти русел віднесені дослідниками до невідомих струмків, насправді належать до стародавньої Глибочиці-Ручая. Між Замковою горою та Щекавицею було виявлене русло з параметрами дуже близькими до описаних у другій пол. XVIII ст. параметрами Глибочиці: «речка Кудрявецъ, она же и Канава.... Ширина оной бывает от одной сажени и до двух сажен, глубиною – на один аршин» [4, с.167].

Ці параметри русла Глибочиці роблять зрозумілою можливість штучних його змін і перенесень в давньокиївський час, а також у XVIII та XIX ст. (технічні можливості були майже однаковими). У своїй відомій праці «Давньокиївський Поділ» М.Сагайдак слушно називає цей потік «Ручаєм» [11], і в картографічних реконструкціях гідрографії Подолу та на малюнках однозначно ототожнює його з сучасною Глибочицею.

Вірогідно, що смуга розвантаження твердого стоку вздовж вказаної траси повинна була бути найвищою аж до XVIII ст., коли русло Глибочиці

перемістили під оборонний вал. За деякими реконструкціями це відбулось в XVII ст. [1].

Інші струмки Подолу за своїми можливостями щодо нарощування поверхні Подолу не йдуть ні в яке порівняння з Глибочицею, басейн якої перевищує 3 км². Струмок, показаний на карті Ушакова 1695 р. («переулок, по нем же ручей течет») з витокom біля Покровської церкви явно мав джерельне живлення, а під час сніготанення і злив не ніс великої кількості матеріалу. Він мусив існувати вже з XII ст., але був надійно «зафіксований» в провулках.

Юрківський струмок можна розглядати як дуже зменшену копію Глибочиці, який виносив занадто мало матеріалу, щоб повністю заповнити притерасну улоговину колишньої Почайни. Тобто, використання цієї території могло бути сезонним і пов'язаним з осушувальними меліораціями.

Таким чином, відбулась диференціація заплавної частини Подолу за висотою поверхні в залежності від надходження матеріалу з боку плато. В кінцевому результаті, як показав аналіз висотних рівнів відповідних культурних шарів, пролювіальні потоки, що заливали вулиці, подвір'я і споруди, вже в XII ст. підняли поверхню значної частини Подолу вище рівні максимальних водопіль Дніпра. Це створило можливість для використання більшої частини Подолу протягом всього року, будівництва мурованих храмів і наступного його перетворення (на кілька століть) в головну частину міста.

Археологічні розкопки останніх місяців на Поштової площі виявили вуличну забудову часів Київської Русі. Це стало сенсацією, бо змінило уявлення як про час забудови цієї території, так і про її приналежність до міста у XI - XIII ст.

Спробуємо відповісти на питання: що являв собою давній ландшафт на місці сучасної Поштової площі та її довкілля. В сучасному рельєфі це підосва макросхилу Київського плато в зоні його контакту з південно-східним кутом одного з масивів Дніпровської заплави Подолом. Абсолютні висотні відмітки поверхні на цій ділянці від 100 до 110 м. Конфігурація горизонталей на топокарті звідчить про наявність давнього конусу виносу в основі підосви макросхилу, похованого в новітні чваси під техногенними відкладами. Це підтвердила стратиграфія головного шурфа, в нижній частині якого виявлена товща шаруватих відкладів, вочевидь, пролювіального та делювіального походження. Дно шурфа знаходиться вище максимальних водопіль Дніпра, тому алювіальне походження цих відкладів треба відкинути.

Розташування датованих знахідок у прошарках засвідчило, що приблизно з XI по XIII ст. конус виносу «підріс» на кілька метрів. Таким чином, після кожної значної зливи, сніготанення з'являлись нові прошарки. Головним джерелом наедходження пролювію треба вважати Михайлівський (Боричів?) узвіз (траса сучасного фунікулеру). Верхня частина узвозу на карті 1695 р. показана як яр з написом «боярак». Цей яр

проіснував до середини ХІХ ст., а початок його існування, вочевидь, сягає Х ст., тобто часів першого облаштування.

Делювій на досліджувану територію міг надходити безпосередньо зі схилу Михайлівської гори, який з оборонною метою штучно підтримувався в оголеному стані біля тисячі років.

Висновок. Остаточні висновки щодо давніх ландшафтних особливостей сучасної території і джовкілля Поштової площі будуть можливі після наступного етапу її досліджень. За великим рахунком, те саме стосується і всієї території Подолу і в цілому історичного ядра Києва. Постійно надходить нова археологічна і історико-ландшафтна інформація, яка узагальнюється за певними напрямками та просторовими утвореннями. Тому рано чи пізно прийде пора, коли окремі фрагменти мусять скластися у цілісну реконструйовану просторово-часову безперервність історичного культурного ландшафту Києва. Щоб наблизити цю пору необхідно максимально застосовувати комплексні дослідження, а також готувати фахівців, здатних їх впровадити.

Список використаних джерел:

1. Алферова Г.В. Киев во второй половине XVII века / Г.В.Алферова, В.Л.Харламов Киев во второй половине XVII века.-К.: «Наукова думка», 1982.-159с.
2. Грубрин Ю.Л. Современные геоморфологические процессы на территории Среднего Поднепровья / Ю.Л.Грубрин, Э.Т. Палиенко Современные геоморфологические процессы на территории Среднего Поднепровья. К.: «Наукова думка», 1976. – с.117.
3. Занкін А.Б. Історична топографія та геоморфологія Стародавнього Київського Подолу ІХ-ХVІІІ ст.. (історико-природознавчий аспект) /Археологія, 2009, №2, с.61-74
4. Описи Київського намісництва 80-х років ХVІІІ ст.-К. «Наукова думка», 1989.-390 с.
5. Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство (Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування) / С.П. Романчук Історичне ландшафтознавство (Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування) .-К.: РВЦ КУ, 1998.- 144с.
6. Романчук С.П. Історико-ландшафтознавча реконструкція території сучасного Майдану Незалежності та його довкілля /Київський географічний щорічник.-К., вид. «Обрії», 2002, с.98-120
7. Романчук С.П. До історико-ландшафтних реконструкцій стародавнього Києва /Фізична географія та геоморфологія,.-К., вид.Обрії, 2013, вип.2(70), с.194-201
8. Романчук С.П., Тараненко С.П. Досвід реконструкції давнього рельєфу та гідромережі Київського Подолу /Міста Давньої Русі.-К., 2014, с.331-338
9. Романчук С.П., Тараненко С.П. До локалізації русла р. Глибочичі на Подолі Києва у Давньоруський час /Болховітінівський щорічник, 2013/14.- К., національний Києво-Печерський іст-культ.заповідник, 2015, с.21-36
10. Сагайдак М.А. К истории хозяйственного освоения киевской территории в конце I и в начале II тысячелетия /Древние славяне и Киевская Русь.-К.: «Наукова думка», 1989, с.124-130
11. Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ: проблеми топографії, стратиграфії і хронології / М.А.Сагайдак Давньокиївський Поділ: проблеми топографії, стратиграфії і хронології .-К.: «Наукова думка», 1991.-168с.
12. Тараненко С.П. Гідрологія Давньоруського Подолу Києва за археологічними даними /Проблемы истории и археологии Украины: материалы XVIII международной научной конференции. - Харьков, 2012, с. 73

References:

1. Alferova H.V. Kyev vo vtoroy polovynе KhVII veka / H.V.Alferova, V.L.Kharlamov Kyev vo vtoroy polovynе KhVII veka.-K.: «Naukova dumka», 1982.-159s.

2. Hrubryn Yu.L. Sovremennye heomorfologicheskiye protsessy na territoriy Sredneho Podneprov'ya / Yu.L.Hrubryn, Э.Т. Palyenko Sovremennye heomorfologicheskiye protsessy na territoriy Sredneho Podneprov'ya. K.: «Naukova dumka», 1976. – s.117.
3. Zankin A.B. Istorychna topohrafiya ta heomorfologhiya Starodavn'oho Kyyivs'koho Podolu IKhKhVIII st.. (istoryko-pryrodoznachnyy aspekt) /Arkheologhiya, 2009, #2, s.61-74
4. Opysy Kyyivs'koho namisnytstva 80-kh rokiv KhVIII st.-K. «Naukova dumka», 1989.-390 s.
5. Romanchuk S.P. Istorychne landshaftoznavstvo (Teoretyko-metodolohichni zasady ta metodyka antropohenno-landshaftnykh rekonstruktsiy davn'oho pryrodokorystuvannya) / S.P. Romanchuk Istorychne landshaftoznavstvo (Teoretyko-metodolohichni zasady ta metodyka antropohenno-landshaftnykh rekonstruktsiy davn'oho pryrodokorystuvannya) .-K.: RVTs KU, 1998.- 144s.
6. Romanchuk S.P. Istoryko-landshaftoznavcha rekonstruktsiya terytoriyi suchasnoho Maydanu Nezalezhnosti ta yoho dovkillya /Kyyivs'kyy heohrafichnyy shchorichnyk.-K., vyd. «Obriyi», 2002, s.98-120
7. Romanchuk S.P. Do istoryko-landshafnykh rekonstruktsiy starodavn'oho Kyyeva /Fizychna heohrafiya ta heomorfologhiya,-K., vyd.Obriyi, 2013, vyp.2(70), s.194-201
8. Romanchuk S.P., Taranenko S.P. Dosvid rekonstruktsiyi davn'oho rel'yefu ta hidromerezhi Kyyivs'koho Podolu /Mista Davn'oyi Rusi.-K., 2014, s.331-338
9. Romanchuk S.P., Taranenko S.P. Do lokalizatsiyi rusla r. Hlybotsychi na Podoli Kyyeva u Davn'orus'kytsy chas /Bolkhovitinovs'kyy shchorichnyk, 2013/14.- K., natsional'nyy Kyyevo-Pechers'kyy ist-kul't.zapovidnyk, 2015, s.21-36
10. Sahaydak M.A. K ystoryy khozyaystvennoho osvoenyia kyevs'koy territoriyi v kontse I y v nachale II tysyacheletyia /Drevnye slavyane y Kyevs'kaya Rus'. -K.: «Naukova dumka», 1989, s.124-130
11. Sahaydak M.A. Davn'okyyivs'kyy Podil: problemy topohrafiyi, stratyhrafiyi i khronolohiyi / M.A.Sahaydak Davn'okyyivs'kyy Podil: problemy topohrafiyi, stratyhrafiyi i khronolohiyi .-K.: «Naukova dumka», 1991.-168s.
12. Taranenko S.P. Hidrolohiya Davn'orus'koho Podolu Kyyeva za arkheolohichnymy danymy /Problemy ystoryy y arkheolohyy Ukrainy: materyaly KhVIII mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsyy. - Khar'kov, 2012, s. 73

УДК 911.3+910.3

Марченко Андрій Валерійович

Київський національний університет імені
Тараса Шевченка, України, м. Київ, Україна,
e-mail: duodrako@gmail.com

СУЧАСНЕ ПОНЯТТЯ САКРАЛЬНОСТІ ТА САКРАЛЬНОГО ОБ'ЄКТУ: ЙОГО МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ В ГЕОГРАФІЇ

Метою дослідження є аналіз поняття «сакральне». На основі аналізу наукових джерел та прикладів виділити з-поміж загального - сакральне в географії; з'ясувати існуючі підходи до визначення, зміст поняття та основні ознаки сакрального географічного об'єкту.

Методика.. У статті використовувались такі методи: теоретичний (сформульовано основну концепцію статті), аналітичний (дослідження сучасних варіантів розуміння сакральності), метод синтезу (розгляд різноманітних даних, запропоновано поняття сакрального географічного об'єкту).

Результати. Серед загального «сакрального» виділено його географічну складову. Розглянуто поняття сакральності. Визначено місце сакральних географічних об'єктів серед об'єктів релігійної та культурної спадщини. Запропоновано поняття сакрального географічного об'єкта.

Наукова новизна. Розглянуто деякі основні питання сакральної географії.

Практична значимість. У перспективі дослідження надає можливість більш детально розглянути прояви сакрального в географічному вимірі. Розробити їх